

Јелена Б. Огњеновић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
jelena.ognj14@gmail.com
0009-0008-0556-4549

УДК: 821.163.41-31.09 Stojković A.
821.133.1-31.09 Voltaire
doi: 10.19090/zjik.2024.14.25-38
оригинални научни рад

РЕФЛЕКСИ ВОЛТЕРОВЕ ПОЕТИКЕ У ПРОЗИ АТАНАСИЈА СТОЈКОВИЋА¹

САЖЕТАК: У раду се, компаративном анализом два најзначајнија Волтерова романа (*Кандид* и *Задиг*) и два романа Атанасија Стојковића (*Кандор* и *Аристид и Наталија*), тежи успостављању аналогија у мотивским комплексима европског просветитељства и српског класицизма. Ради што илустративнијег приказивања садржинских сличности, приступићемо појединачној интерпретацији сваког дела у ком је запажено присуство заједничког мотива. Истовремено, уз осврт на историјски контекст и једновековно за-кашњење просветитељских идеја на нашем простору, пратићемо разлике при њиховим наратолошким трансформацијама.

Кључне речи: просветитељство, класицизам, мотив, аналогија, дуализам

1. ИСТОРИЈСКИ ПРЕВАТИ КАО ПРЕТЕЧА ПРОСВЕТИТЕЉСКИХ ЕПОХА

Примат разума, као свеопшти образац понашања савременог човека, утемељење проналази у филозофским списима осамнаестовековних глорификатора просвећености политичких, религијских и етичких система. Европско тло, за-сићено самовољом владара апсолутистичких монархија, бива поплављено реак-цијом најнижих друштвених слојева, доведених до руба егзистенције. Призвук Хорацијеве девизе, побуђене идеалистичком филозофијом Имануела Канта, одје-кује у псеудоантичку доктрину: *Усуди се да размислиш!* (*Sapere aude!*).

Стециште побуњеничког духа се, из индивидуалних филозофија протери-ваних и убијаних мислилаца, шири и захвата колективно биће нације. На разру-шеним темељима апсолутизма конституисани су системи толеранције, слободе воље и мишљења, демократски ресурси, те верска, расна, социјална и полна равноправност. Рефлекси филозофских учења запечаћени међу корицама књиге

---

¹ Рукопис је настао за потребе полагања испита из курса Српски класицизам и предро-мантизам, под менторством доц. др Срђана Орсића.

Index librorum prohibitorum, посредством аутора медијума, узмичу пред цензуром и доспевају до читалаца. Књижевност, као једно од главних попришта просветитељске битке, постаје сплет уврежених похвала разуму, слободи и зависности система од јединке у друштву у којем вредност самог живота бива деградирана.

Појава *грађанског слоја* најпре се запажа на рушевинама француског апсолутизма. Један од попечитеља историјског велепреврата и један од првих филозофа који се одупире свутприсутном проблему *малолетности*, Франсоа Мари, постаје симбол оглушења о владарске догме. Контемплатор предмодерне мисли о смени монархије републиком своју библиографију сакрио је под више од две стотине псеудонима. Најфреквентнији од њих јесте онај по којем се и данас памти – Волтер.

Предочавање социјалних нетрпељивости компоновано је у сатирично-полемичким параграфима, насталим као афирмација или негација филозофских ставова. Померањем акцента на грађанске кружоке, чији карикирани представници постају антијунаци пропагандне филозофије о *најбољем од свих светова*, он чини преседан у књижевности, концентрисаној искључиво на највише друштвене слојеве. Читава анатомија Волтерових дела утемељена је на скелету манипулативног уверења да је свако зло почињено зарад општег бољитка. Насупрот таквој идеологији, поставља се мноштво сурових наративних токова који деконструирају идеју о перфекцији овога света и конципирају просветитељска учења о слободи људске воље, коју од необузданости спасава уплив рација.

Критичка свест, те величање разума и врлине као опонената тадашњим општеважећим нормама, Волтерову поетику рефлектовала је на дела многих потоњих аутора и формирала такозвану *волтеријанску* епоху.

Ишчашеност из позитивистичког поимања књижевних периода као јасно одељених монолита који се смењују када им се обрасци аутоматизују и национални дух под окупаторским пресијама, границу између класицизма и просветитељства у српској књижевности чине флуидном. Нарочито ауторска књижевност, омеђена вишевековном стагнацијом, од седамнаестог века доживљава ренесансу. Млади интелектуалци постају барјактари културолошког препорода, а њихова достигнућа темељац српске нације. Нарочито вредновање језика као примарне споне између подељеног српског народа, пун процват доживљава у *доситејевској* епоси.

Српска земља, у доба цветања задоцнелог класицизма, бије две битке: за аутономију потлачених области и за еманциповање својих житеља. На оба фронта, покретачка улога припала је књижевним ствараоцима. Почевши од стваралаштва Атанасија Стојковића, српска књижевност се обогатила оригиналним твореви-

нама, а дела најранијих аутора, у којима, „цареви постају статисти у судбинама својих најнижих поданика“ (Павић 1991: 90), сугеришу сродности са мотивским ланцима европске просветитељске прозе.

2. ФИЛОЗОФСКА УПОРИШТА У РОМАНИМА АТАНАСИЈА СТОЈКОВИЋА И ВОЛТЕРА

Езоповски говор представљао је базу из које су се развијали сви даљи елементи просветитељског штива; страх од преимућства Католичке цркве активирао је алегорију као стилско-изражајно средство кодирања забрањених филозофских учења. Када би се механизам уланчаних метафора разградио, читалац би успевао да проникне до критичке предмисли романа. Филозофски упливи структуре романа деле на два наративна слоја: план садржине и план критике.

Консеквенце цензуре су, на западу континента, завараване пародизацијом слабо уврежених и сувише динамизованих романескних збивања. Насупрот томе, на источној страни, критика је предочавана тромим заплетима, монолошким секвенцама, као доминантама рационалног. Антитеза између источне и западне рационалистичке поетике присутна је и у стожерним тачкама заплета; док се у западњачком роману радња заплиће на искључиво спољашњем плану и постаје непроходан пут до прозирне ауторове критике, у романима источног порекла готово да изостаје композиција у свом традиционалном руху. Целокупна каузалност радње се измешта на алегоријске аспекте, а симплификовани сиже само је водила до комплексних значењских дубина. Једна од најмаркантнијих сличности између Стојковићевих и Волтерових дела лежи у афирмацији или ниподаштавању актуелних филозофских сазнања.

Демант авантуристичких романа, намењених лечењу доколице, започет је 1759. године, објављивањем Волтеровог *Кандида*. Роман антипод тадашње књижевне традиције и масовног уверења у непогрешивост филозофије Готфрида Лајбница послужио је као палимпсест потоњим списатељима. Урушавање оптимистичког детерминизма, преточено је у динамичну сатиру, у којој се историјски посведочени трагични факти преливају у ругобну гротеску.

Синтеза метафизичких учења персонификована је у лику Панглоса и вербализована у једној од његових почетних реплика: „Они који су тврдили да је све добро, рекли су глупост, требало је рећи да је све тако да не може бити боље“ (Волтер 1982: 6). Сва потоња збивања демистификују извитоперену тезу о перфекцији насилно верификованог социјалног поретка. Мотив иницијативистичког путовања, као једна од копрена пишчеве критике, подудара се са отржењем

осамнаестовековног човека и његовим симболичним преласком у *нови свет*, који је: „Без сумње онај који је најбољи од свих могућих светова“ (Волтер 1982: 35).

Четрдесет и две године иза појаве *Кандида*, у српској књижевности појављује се дело чије су жанровске одреднице годинама предмет спора. Тврдњом да структура *Кандора* није истоветна структури европских романа, већ да је то *спис филозофске садржине*, Светислав Марић условно је помирио тријаду дисциплина: филозофију, теологију и уметност. Ова претпоставка поткрепљена је детаљем са корица првог издања. Ово дело је, као и нешто старија *Фисика*, потписано пуном титулатуром аутора – *доктора природних наука и филозофије и редовног члана Јенског природњачког друштва*. Како наведена синтагма изостаје подно наслова првог званичног романа српске књижевности, *Аристида и Наталије*, намеће се закључак о ауторовом регистровању *Кандора* као списка научне садржине. Ипак, присуство готово свих форми приповедања, одређивање наслова према имену главног јунака, уплив три поетске творевине и чињеница да је српски роман у то доба тек у повоју, онемогућују изналажење јединствене жанровске одреднице. Иако многи теоретичари, изузимајући подударност наслова који индицира раније ишчитавање Волтерове заоставштине, одричу релације међу ова два дела, она се, поред очигледних формалних и садржинских разлика, могу тумачити у кључу идентичних образаца.

Алегоријска идеја о идеалу разума апстрахована је у српску књижевност захваљујући *Кандору*. Трансфер филозофског учења у популарну форму откровења остао је неразумљив корекцији цензора. Пет година пре објављивања *Кандора*, Римокатоличка црква осудила је списе Имануела Канта због наводног покушаја дестабилизације верског уређења. Кантова *Критика чистог ума* спаљивана је у свим земљама под католичком јурисдикцијом, међу којима је била и Хабзбуршка монархија. Управо ти историјски каузуси довели су до тежње ка имплицитној афирмацији Кантове филозофије.

Форма откровења, слична апокалиптичној прози, те измештање фабуле у египатску земљу мистификовали су Стојковићево изношење идеалистичког учења, које, између теоретског веровања и практичног делања, предност даје другом. Сентенце монолога којима мудрац младог *Кандора* уводи у мистику хришћанских тајни крију изразито модерничко схватање о постојању трансценденталне естетике простора и времена и трансценденталне логике човековог разума. Пасус којим се предочавају запажања о природи света датог на обликовање људском разуму, прожима једну од последњих страница текста у симболичној слици уласка у храм:

Све што разум мисли, дужан је да мисли у времену, и без појма о времену ништа не може да мисли. Разум наш, међутим, има око себе још један зид који

смртнику није дозвољено да пређе, а ако би ко и хтео да га пређе, не би имао постојаног места откуда би могао да види предмете у природном облику. Овај зид је простор или ово пространство у коме ми примећујемо све видљиве ствари и изван кога ниједан предмет не можемо приметити (Стојковић 2008: 191).

3. ПОДУДАРНОСТИ ПРИ КАРАКТЕРИЗАЦИЈИ ЛИКОВА

Романи писани на маргини два рационалистичка столећа подразумевали су специфичан систем ликова. Многобројна епизодична појављивања у роману европског просветитељства, имплементирана зарад приказивања што ширег друштвеног контекста, у романима домаћег класицизма, сходно поетици понирања у спиритуално, изостају.

Најочигледнија је сличност у насловљавању дела именом доминантне фигуре, окоснице надолazeћих сукоба, али и специфична номенклатура осталих јунака. Атипична имена, неретко у формама кованица, којима је хипертрофирана најмаркантнија карактерна црта, била су повод расправа о пореклу и ауторству написаног (због несловенског порекла имена и изостанка топонима, књижевни историчари су Стојковићу одрицали ауторство, класификујући његове романе под преводну литературу).

Ликови, чија имена носе део ауторове интегралне замисли, на почетку се доживљавају као *tabula rasa*, која се исписује тек у сржи сукоба. Парадоксално, линије главног карактера, на почетку тек сугерисане, при додиру са околином рачвају се и, тек на крају, разјашњава се њихов регистар, очекиван у пролошком делу приче. Варијација насловног имена, скованог од лексеме са значењем *лаковеран*, *наиван*, заступа идеју о радњи као модификацији јунака, а не јунаку као модификатору сукоба.

Придев француског порекла, носилац значења *искрен*, *безазлен*, поименичен је и, већ у наслову, постављен у чврсту спрегу са филозофијом оптимизма. Из насловне дихотомије проистиче неравнотежа у корпусу романескних збивања.

Развој главног јунака, од наивног младића до човека који се сусрео са бруталношћу цивилизације, тече по устаљеној схеми; етапе личног развоја пропорционалне су етапама путовања. Он се трансформише у скептика који је на путовању извојевао девизу о раду као претечи друштвеног бољитка. Ученик, који пут сазревања започиње у лајбницовској заоставштини, доспева до сржи филозофије песимизма, претече егзистенцијализма. Лик Кандида узима се као узор правилног дозревања јединке, чије путовање емпиријски оповргава филозофске тенденције епохе.

Безмало исту композицију о лаковерном младићу, који се, проникавши у системе знања и духовне метаморфозе, са путовања враћа као дефинисана личност, проналазимо у првом српском роману, насталом 1801. године. Иако је најочљивији синхронизитет између два наслова, од којих се, по мишљењу Јована Деретића: „први односи на име главног јунака, а други на смисао дела, први је литерарни, а други филозофски“ (Деретић 1980: 103), лако се уочавају и тенденције којима Стојковић евоцира поезику позног Волтеровог генија.

Док су основни мотиви Волтеровог *Кандида* избачени на површ дела, у динамизму секвенци, наративној експресивности слика и сменама дијалогских учесника, истински мотиви *Кандора* читавају се на полеђини оквирне радње, пуне статичних пасажа, монолошких дигресија и подударности атмосфере природе са осетима јунака. Пропорционално жаришту на којем јунаково путовање отпочиње, разнородни су и системи знања до којих оно доводи – Кандидова спознаја света одвија се по емпиријском, а Кандорова по теоријском моделу сазнавања. То повлачи и диференције у изградњи карактера који их у те системе уводе; док су Кандидови учитељи претежно карикирани, Кандидов учитељ, као варијанта интернационалног мотива о пустињаку анђелу, представља персонифицирани идеал знања и узвишености до којег оно доводи.

Насупрот слици *другога*, коју у Волтеровим делима предочава колектив, *другост* се у Стојковићевом делу оваплоћује типизираним очовечењем мудрости у мистичног старца, који ишчезава када културне обрасце преда одабраном ученику. Спознаје које Кандору, у улози пасивног слушаоца, бивају повремене, еквивалентне су онима које Кандиду бивају раскринкане усред путовања на којем је пасивни посматрач. Дихотомија сазнања примљених посредством чула вида и слуха, такође, представља један од антонимијских парњака у романескним структурама.

Очигледна је и паралела на крају оба романа – када оба јунака окончају свој духовни развитак, аутори их напуштају поверавајући им врт. Тако се заокружује њихова иницијација, и они, опхрвани знањем као утемељењем личног развоја, залазе у зрело животно доба.

4. АЛЕГОРЕЗА ПУТОВАЊА

Деретићево схватање да Стојковићев опус „у потпуности одговара тадашњем степену развитака српске књижевности“ (Деретић 1980: 106), верификује запажање према којем су кључни мотивски комплекси развијенији у Волтеровим делима. Штурости експанзије мотива у Стојковићевим романима умногоме доприноси и, тада недовољно развијена, романескна култура српске нације.

Комплексни мотив путовања, алегореза социјалног, културног и духовног препорода се, динамизмом свога развића, супротставља завршном, статичном мотиву врта, материјализоване сведоџбе о самоспознаји, у којој се комплетира просветитељска замисао о путовању уласку у виши степен развитка. У том свеобухватном мотиву одражава се још једна антитеза; путовање се код Волтера доживљава дословно, као огромна неман која јунака кида из матичне средине. Путовање Стојковићевих јунака је метафизичко и не може се јасно препознати у општем наративном току; јунак својевољно доспева на безимену гору, задире у непознате системе знања и теоријски формира сопствено. Отискивање на путовање уводи се са циљем сучељавања главног лика и *другости*, те се поима као сусрет са раличитим културним, историјским и религијским обрасцима, као стимулансима за процват индивидуалног рација.

„Када неко не нађе шта му треба у једном свету, он иде у други. Ништа није лепше него када човек нешто ново види и ради“ (Волтер 1982: 50). Као опонент овог цитата може се навести једна мисао Стојковићевог старца, који Кандору, решеном на одлазак из домовине, говори: „Ако је твоја жеља да искрено тражиш истину, знај да она није везана за породицу нити улази само у један одређени град, или у један одређени дом, а да се од других гнуша“ (Стојковић 2008: 43).

Физичка манифестација путовања, као синтеза дословно проживљене метаморфозе лика, али и канал за разумевање Волтерових конотација, аутономна је и надређена свим дијалошким пасаџима и атмосфери свеопштег апсурда. Читав каталог епизода јесте скуп елемената којима аутор читаоцу, али и јунацима, прекраћује време пута просвећења.

Дословни јунаков прелазак меридијана поткрепљује се једном од кључних реченица: „Ако не нађемо нешто пријатно, наћи ћемо бар нешто ново“ (Волтер 1982: 62). Та филозофија непрестаног тражења *новог* опире се паралишућој филозофији оптимизма и представља један од елементарних разлога због којих јунак своје путовање наставља чак и када открије утопистичку земљу Елдорадо; да је путовање прекинуто на тачки климакса, јунак никада не би могао да заокружи руинирани портрет тадашње Европе.

Слична, али мање разрађена, панорама догађаја изнађена је и у структури Волтеровог романа *Задиг*; романа у којем многи теоретичари препознају потенцијални узор за писање *Кандора*. Ипак, у њему је схема путовања знатно сужена и оно се уводи као последица јунакове злосрећне судбине, а не као узрочник и корелат сазревања.

Путовање као спознаја трансценденталне истине у делима Атанасија Стојковића трансформисано је другачијим средствима. Повод за спречавање ишчекиваног путовања, те његово измештање на етички ниво, могао би се пронаћи у

ауторовој биографији. Као неко ко је читавог живота прелазио границе страних држава, он је у *Кандору* казао следеће: „Ако је злочин волети своју отаџбину и с таквим срцем од ње растајати се, шта је онда врлина?“ (Стојковић 2008: 37). У тој референци изливен је корпус интимних разлога због којих аутор јунака не изводи из топоса домовине.

Иако Кандор прилази граници *туђег* света, мистичном брду које као да је „висило над градом“, он ту границу не прелази. Лик странца се поставља у опозицију према лику младића и, као *апостол* знања, утискује се у Кандорово искуство. Старац је тај који Кандора спроводи путевима најзнаменитијих логосних дисциплина, систематично полазећи од нижих ка вишима. Градатурни пут учења полази од етичких, онтолошких и принципа природних наука и ствара јединствену слику филозофије, која Кандора уздиже до „сазнања о највишем бићу, о богу“ (Деретић 1980: 105). Кандоров симболички улазак у *храм премудрости* конкретизује се као завршетак моралних студија и спознаја врлине, добра самог творца, те бива поверен на старање људском разуму.

Једна од најкрупнијих разлика између Атанасијеве и Волтерове обраде да-тог мотива лежи у подлози на којој се он развија: док су путовања Волтерових јунака на временско-просторној оси, пут Стојковићевог јунака сведен је на осу времена. Ту тезу најбоље је поткрепити темпоралним одредницама које аутор педантно уводи пре сваке старчеве *сеансе*. Наиме, процес Кандоровог сазревања еквивалентан је кретању сунца, па се може сматрати илустрацијом Стојковићевих астралних запажања изнетих у три тома *Фисике*. Старчеви монолози започињу са изласком сунца, које антиципира синтезу између творца и разума, а окончавају се када старчеву гору прекрије ноћ. Климакс овог Стојковићевог кода смештен је у сентенцу: „Сунце се већ попело на велико одстојање од хоризонта и златном бојом украсило сву природу“ (Стојковић 2008: 183). Овом визијом сунца у зениту окончава се Кандорово духовно путовање, и он, неколико пасуса касније, коначно улази у храм божије премудрости.

На крају романа, Кандор ће казати: „Тама је ишчезла из мојих очију, већ је прошла ноћ. Родила се моја Даница, ја у светлости гледам лепоту природе и себе осећам“ (Стојковић 2008: 197).

5. МОТИВ ВРТА

Психологизација ликова и друштвене средине проистиче из двогубог процеса самоспознаје, ишчитаног у два мотива: мотиву путовања као узрочнику одрастања и мотиву врта као његовој последици.

Иако различито вариран, мотив врта, уобличен у складу са историјским контекстом и читаочевој рецепцијом, надређен је завршници. С разлогом уведен на самом крају дела, када све алегоричке премисе бивају демистификоване, а јунак уведен у комплекс рација, овај мотив чини заокрет ка моралистичкој сфери текста. Мотив врта даје се као недетерминисан и неформиран; клица остављена на старање будућем јунаку.

Волтеров ингениозни мотив обраде врта као симболичке култивације рационалног бића, одрицање од приучених филозофија и духовно отварање ка скептицистичкој основи будућих сазнања, ревалоризован је у оба романа Атанасија Стојковића и развијен уз другачији призив, својствен поднебљу и менталитету тадашњег српскога живља.

„Треба да обрађујемо свој врт“ (Волтер 1982: 129), једна од најцитиранијих Волтерових референци, заокружује целину *Кандида* и зазива коначну неминовност; зло се из света не може одагнати, јер се изнова реплицира у сваком човеку. Једини вид његовог неприхватања јесте затварање у изоловану сферу. Овај закључак уноси се у одбрану тезе о човеку као бићу „рођеном да живи у немирним трзајима или досадној обамрлости“ (Волтер 1982: 129). Проблематизација зла као клице екстерног света, али и неизбежне монотоније као плода човековог повлачења у *свој врт*, представља најзначајнију амбивалентност Волтерове поетике. На том, финалном, дуализму, према схватањима Ане Вулић, гради се темељ за решење проблема зла, концентрисаног у сваком фрагменту романа; иако је конкретна реализација решења, као и постојање апсолутног добра, недостижна и дистанцирана од разума, зло се привидно превазилази индивидуалним доприносима заједници.

Изједначивши врт главног јунака са библијском легендом о Еденском врту, симболу човековог пренаталног оглушења о творчеве заповести, Волтер јаз између воље за благостањем и заводљивости греха и порока надилази увођењем рада који „од нас одбија три велика зла: досаду, порок и беду“ (Волтер 1982: 129). Тематизација личног достигнућа као доприноса заједници, средства за излечење од порочног искуства и јединственог изолата који човека штити од сусрета са личјем *другог*, закључује се реченицом: „Радимо и не расправљајмо. Само тако можемо учинити живот сношљивим“ (Волтер 1982: 129).

Похвала раду, тек начета код Волтера, подробније и конкретније је обрађена у Стојковићевом стваралаштву. Иако би се о мотиву врта могло говорити и у контексту романа *Кандор*, умногоме репрезентативнији пример обраде овог мотива проналазимо у роману *Аристид* и *Наталија*.

Мотив обраде врта, као апотеоза врлог и марљивог рада, који савлађује изненадне и силовите стихије порока, у овом делу задобија изразито моралистичку

димензију. Насупрот Волтеровом врту, средству узмицања пред околином, врт јунака првог сентименталистичког романа, јесте меко тло које својом топлином зближава и које се, ни након свих моралних посрнућа, не одриче јунака. Сваки Аристидов повратак у врт уноси симболику отржењења од порока и повратка матици моралне чистоте.

Стојковићев врт сав је оријентисан ка спољашњем; он упија туђе емоције и утицаје природних благодети. Усмеривши своје дело ка зближавању српске нације, жедне препорода, аутор примат даје представи аграрног прогреса, претечи будуће друштвене обнове. Аристид и Наталија тако постају идеализовани портрети српске младежи, а епизоде из њиховог живота, канал преко којег просветитељ остварује комуникацију са омладином чији напредак потпомаже. Служећи се једноставним љубавним сижеом, књижевном формом најпријемчивијом младим читаоцима, Атанасије Стојковић, приповедач колико и активни учесник, младима поверава најважније етичке постулате, на темељу којих ће изградити здрав вредносни систем српског народа.

Мотив врта могао би се дефинисати као плодно тло на којем ће, уколико верно служе врлини, сазрети врли нови нараштаји. Начин стицања врта доприноси тој тези; наиме, он се, у случају Стојковићевих јунака, не добија као епilog преживљеног путовања. Он се изграђује вредношћу родитеља, те се, тако уређен, предаје детету. Духовно родитељско наследство, кодирано сликом врта, негдашњег поља од којег предан рад ствара идилу, а затим и као стецишта храмова, успомена на пријатеље и претке, реинкарнира се рођењима деце, и твори круг моралних добара. Подизање храмова као успомена на преминуле родитеље указује на линију прошлост – садашњост – будућност, којом се, попут генетског материјала, преноси апсолутна родитељска доброта.

6. ГЛОРИФИКАЦИЈА ВРЛИНЕ КАО ЗАКЉУЧАК РАЦИОНАЛИСТИЧКИХ ДЕЛА

„Пријатељу мој, видиш ли како су пролазна сва добра овог света? Постојања је само врлина“ (Волтер 1982: 73). Каснији Стојковићеви романи потврдиће, а потом и проширити, ранопросветитељски појам врлине, расплињујући га на глобалну скицу наратива. Императив добра код српског класицисте изричитости је, јер је конкретизован кроз два идеала – љубав и рад, који су „уздигнути до религије“ (Деретић 1980: 111).

Насупрот Стојковићевој обредној класификацији моралних начела, стремљење ка врлини много је непроходније у Волтеровим делима. Док се врли-

на, основна грађа романа, под Стојковићевим пером персонификује и прожима све сегменте јунаковог живота, код Волтера, уз неколико изузетака, готово да и нема њеног изричитојег помена; пресудна реч остављена је читатељу. Трагика површинског слоја збивања, у рецепијентовој свести, нормира се као последица свеопштег одсуства етике. Дела српског класицизма тежила су што прозирнијем сликању овог појма, те ће и мудри старац-анђео казати: „Нема среће, нема спокојства духа без врлине“ (Стојковић 2008: 99).

Волтеров *Задиг*, а касније и *Кандид*, обилују призорима дивљаштва и анархијске девијантности, доведених до тривијалности. Иронизацијом кулминационих деоница, у којима долази до освешћивања главног јунака, аутор читаоцима предочава поруку о суноврату друштва. Репресивни системи задобијају апсурдно монструозне димензије и, у гротескним манифестацијама, доспевају до руба сумануто комичног; колико год трагике искрсавало из низа ратних, религијских и етичких посрнућа, у читаочевој свести, она се рефлектују као комичан сценослед упозорења на предстојећи егзодус вредносног система. Комиком предочити, поправити подсмехом – флоскула којој се многи савремени списатељи приклањају, прокламована је у цинизму Волтерових дела.

Насупрот Волтеровим делима, у којима је зло неодвојиво од цивилизацијског поретка, оно се код Стојковића јавља парцијално, као неизбежан ступањ у развоју личности; краткотрајно исклизнуће са исправног пута, на који се јунак, потакнут љубављу, васпитањем и радним навикама, враћа. Заводљиво искушење порока персонификовано је у антагонистичкој фигури, привременом деманту позитивног јунаковог карактера. Тако се, обратно Волтеровом резону глобализације зла, зло са колектива транспонује на јединку. Најпрозирније поткрепљење те тврдње обитава у лику Алкида, Аристидовог извитопереног одраза. Недоследности при психофизичком портретисању, те изразит недостатак његових реплика, додатно мистификују могућност његове конкретизације, и он се доживљава као стихија која добро покушава да одведе у неповрат.

У складу са панегиричним тоналитетом врлих делања, ауторовим апелом на смерност и уздржаност омладине, на сам врх лествице вредности поставља се племенитост. Она се сагледава у односу јунака према социјалној околини и природи која служи као симболичан маркер сазревања. Деретић наводи да је: „Стојковићево схватање природе по свом философском карактеру теолошко, карактеристично за философију природе 18. века“ (Деретић 1980: 109). То води закључку да кореспондирање јунакових актова и природних расположења указује на истоветност праузрока: творца, односно регулатора фаталистичких човекових чинова и апокалиптичних природних реакција. Разум, *differentia specifica* човека,

дели порекло са целокупном природом – акције једног нужно воде реакцијама другог.

Једна од битних разлика у Волтеровом осликавању врлина и мана присутна је и у Стојковићевој тежњи ка месној локализацији. Позитивне људске особине у спони су са рустичним, сеоским амбијентом, док се секвенце јунаковог духовног искривљења одвијају у урбаним срединама. Један од ироничних пасажа осликава антипатију коју је аутор осећао према све интензивнијем развоју градова. Пре-причавајући учитељу путовање у један од центара тадашњих наука, Кандор ће рећи: „Дивног ли за мене призора! Како људи журе! Како обављају своје послове! Како се не разумеју!“ (Стојковић 2008: 67).

Стојковић закључке романа користи како би читаоце закleo на неговање врлина. Идентификујући се са насловним јунаком свог првог романа, на крају им се обраћа: „Ако од хиљаду хиљада браће моје само један има користи од мене, само један, довољно сам учинио“ (Стојковић 2008: 197).

7. ЗАКЉУЧАК

Српска књижевност, затечена на маргини класицизма и раног сентиментализма, на рачвању неколико језичких деривата и на међама великих источних и западних освајача, била је широко отворена ка упијању разностраних утицаја. Барди интелектуалног напретка, националног ослобођења и културног препорода (Јоаким Вујић, Атанасије Стојковић, Милован Видаковић, Јован Стерија Поповић...) упијају утицаје са обе поле европског континента и од њих стварају јединствени књижевни код. Противно, веома распрострањеном, позитивистичком схватању о вишевековној стагнацији књижевних епоха, српска литература развијала се саобразно са великим европским узорима.

Рефлекси волтеријанске поезике најчиткији су у стваралаштву Атанасија Стојковића. Изразите сличности при компоновању радње, њеном парчању на епизоде, те сличности између мотивских комплекса, указују на побуђеност критичког духа и зачетке полемичног мишљења, које се најбоље испољава у сатиричним стваралачким поступцима. Били читани као духовне расправе о пореклу и суштини људске душе, или мистификована упозорења друштву, које се, већ са првим знацима грађанског соја, одметнуло од апстрактне сфере свога бића, Стојковићеви романи, до танчина, откривају модусе мишљења и системе вредности ондашњег човека.

Глорификујући врлину и промишљајући о људској потреби да поклекне пред искушењима зла, један од вождова српског рационализма осликава пано-

раму оновремене Србије распопућене између два окупатора, уливајући својим сународницима наду и вољу за ослобођењем од спољашњег, али и оног, много опаснијег, унутарњег човековог непријатеља – његове амбивалентне природе.

ИЗВОРИ

- Волтер, Ф. М. А. (2010). *Кандид*, прев. Предић, М. Београд: Новости.
- Волтер, Ф. М. А. (2015). *Кандид; Задиг; Микромегас*, прев. Прелић. М. Београд: Плато.
- Стојковић, А. (2008). *Кандор*. Рума: Градска библиотека Рума.
- Стојковић, А. (2010). *Аристид и Наталија*. Рума: Градска библиотека Рума.

ЛИТЕРАТУРА

- Вулић, А. (2004). Проблем зла у Волтеровом Кандиду. *Рашка: часопис за књижевност, уметност, науку и културу*, 34(40), 16–17.
- Деретић, Ј. (2015). О првом српском романописцу Атанасију Стојковићу. У Грбић, Д. (прир.), *Атанасије Стојковић. Јоаким Вујић* (стр. 183–194). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Орсић, С. (2018). *Лик странца у српском роману 19. века*. Загреб: Српско културно друштво Просвјета.
- Павић, М. (1991). *Предромантизам*. Београд: Досије: Научна књига.

Jelena B. Ognjenović

REFLECTIONS OF VOLTAIRE'S POETICS ON NOVELS BY ATANASIJE
STOJKOVIĆ

Summary

The paper strives to establish analogies in the motif complexes of the European Enlightenment and Serbian classicism through a comparative analysis of the two most significant Voltaire novels (*Candide* and *Zadig*) and two novels by Atanasije Stojković (*Kandor* and *Aristide and Natalija*). In order to illustrate the content similarities as much as possible, an individual interpretation of each work was carried out, in which the presence of common motifs was noted. At the same time, with reference to the historical context and the one-century delay of Enlightenment ideas in our area, the differences in their narratological transformations are followed.

Key words: enlightenment, classicism, motifs, analogy, dualism